

Ս. Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ

րենիւյան Հայաստանի ազատագրութիւնը պարսկա-թուրքական տիրապետութիւնից, որ սկսվեց 19-րդ դարի սկզբից, վերջացավ 1828 թվականի փետրվարի 10-ին, երբ կնքվեց Թուրքմենչայի պայմանագիրը: Մոտ քառորդ դար տևող պայքարի այդ լարված շրջանում բացառիկ սխրագլուծութիւններ գործեցին հայ ժողովրդի անվահեր վաճառները:

Ռուսական զորաբանակի հրամանատարութիւնը, իր ժամանակին, նշել է հայկական զորամասերի, հայ առանձին անհատների ցույց տված բացառիկ քաջագործութիւնները ինչպես պարսից, այնպես և թուրք զորքերի դեմ վարված ճակատամարտերում: Ռուսական հրամանատարութեան այդ կարծիքը խտացված ձևով արտահայտել է Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետ գեներալ Սիպյանգինը իր 1827 թվականի մայիսի 24-ին պրած կոչում. «Անցյալ տարվանից պարսկական զորքերի մեր սահմանը ներխուժելու պահից, հայերը աչքի են ընկել իրենց անվեհերութեամբ ընդդէմ թշնամիների, անսասան կայունութեամբ՝ վերահաս աղետների մեջ»¹:

Հանրահայտ են հաշատուր Աբովյանի խոսքերը հայերի ցույց տված օգնութեանը ուսանական զորաբանակին. «Ինչ որ պարսից կռիւի ժամանակին հայերն արին,— գրում է նա,— թե մարդ չիմանա, քարերը վկայութիւն կտան»²:

Պատմական այս ժամանակաշրջանից մեզ հայտնի են ժողովրդական մի շարք հերոս-

ների անուններ՝ Վանի Արշուտունով, Հակոբ Հարությունյան, Իվան Ասլանյան, Ռոստոմ Հաշիմով և ուրիշները: Մենք ուզում ենք համառոտակի կանգ առնել այդ շարքի աչքի ընկնող դեմքերից մեկին՝ Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարյանի գործունեության վրա:

Այս համեստ ու ժողովրդասեր եպիսկոպոսը ծնվել է 18-րդ դարի վաթսուական թվականներին Շամշադինի Հախում գյուղում: (Այս գյուղից ոչ շատ հեռու գտնվում է 11-րդ դարի վերջերին կառուցված Վարազա Ս. Նշանի հուշակավոր վանքը): Հախում գյուղը 19-րդ դարի սկզբից համրավ ասացավ շնորհիվ այն բանի, որ նա ծննդավայրն է հանդիսացել Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարյանի, որի անունով և կոչվել է «Վարդապետի գյուղ»:

Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարյանը, հետևելով մեր հայրենասեր հոգեւորականների օրինակին, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ասպարեզ է իջնում 19-րդ դարի սկզբներում: Ժամանակավորապես մի կողմ թողնելով իր վեղարն ու սքեմը, նա հագնում է գյուղացու շուխան, դնում է փափաք և նվիրվում հայ ժողովրդի ազատագրութեան գործին:

Կարճ ժամանակամիջոցում Մանուչարյանին հաջողվում է իր շուրջը համախմբել Շամշադինի և Ղազախի հայերից մոտ 500 կտրիճ երիտասարդներ, որոնք իրենց պատրաստակամութեան են հայտնում իրենց կյանքը զոհելու Հայրենիքի ազատութեան սրբազան գործի համար:

Լինելով իր ժողովրդի հարազատ զավակը, Մանուչարյանը չի հանդուրժում պարսկական խաների ու սարդարների վայրագութիւնները, նրանց կատարած անպատմելի բռնութիւնները հայ ժողովրդի և հարեւան մյուս ժողովուրդների նկատմամբ: Նա մինչև հո-

1. Տե՛ս Հայկական ՍՍԽ Գիտութիւնների ակադեմիայի «Տեղեկագիր», 1951 թ., № 11, էջ 17:

2. Խ. Աբովյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1939 թ., մաս I, էջ 143:

գու խորքը խոցվում է՝ տեսնելով օտարի կողմից անարգելի հայ շինականը, տեսնելով ամենուր թագավորող վիշտն ու կարիքը: Եվ շատ անդամ վտանգելով իր կյանքը, աշխատում է պաշտպանել իր հայրենակիցներին գուլքն ու պատիվը:

Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուկարյանը, իր հայկական հեծելազնով, առաջին անգամ կռվի մեջ է նետվում 1803 թվականին. նա մասնակցում է իշխան Յիգիանովի Գանձակի ռազմական արշավին, ինչպես և Երևանի արշավանքին: Հայրենասեր եպիսկոպոսը ռազմական իր խիզախ գործողություններով օգնում է ռուսական ազատարար բանակին՝ թիկունքից հարվածում թշնամուն և մեծ կորուստ է պատճառում նրան:

Չնայած իր գնդի փոքրաթիվ լինելուն, Գրիգոր եպիսկոպոսը դիմում է համարձակ գործողությունների: Պարսից հեծելազորի հետ կռիվ սկսողը և ճակատահար լինողը, — գրում է Ա. Երիցյանը, — միշտ Գրիգոր արհին էր լինում յուր կտրիճներով: Սարսափելի էր դառնում այս հեզ և համեստ հոգևորականը պատերազմի դաշտում, թուրը հանած միջոցին³:

Իշխան Յիգիանովը, բարձր գնահատելով հայրենասեր եպիսկոպոսի գլխավորած գրեհի արշավանքների ժամանակ ցույց տված քաջագործությունները, սրբազանին պարգևատրում է Ս. Գեորգի շորորդ աստիճանի զինվորական խաչով և նշանակում է 300 ռուբլի մշտական թոշակ:

Հայրենասեր եպիսկոպոսը գործում մասնակցություն է ունենում 1808 թվականին Գուգուլիի Երևանյան արշավանքին: Հայկական 500 հոգիանոց իր հեծելազնուի գլուխն անցած, նա ցույց է տալիս բացառիկ քաջագործություն: «Այդ գնդի (այսինքն՝ Մանուկարյանի ղեկավարած գնդի — Ս. Ս.) կամավորները, — ինչպես վկայում է նորագույն ուսումնասիրողներից մեկը, — այդ արշավանքի (այսինքն՝ Գուգուլիի Երևանյան արշավանքի — Ս. Ս.) ժամանակ աչքի ընկան իրենց բացառիկ խիզախությամբ և կայունությամբ⁴:

Գրիգոր եպիսկոպոսը ռուսական զորքերի առաջխաղացումը կասեցնող պարսկական մի խոշոր զորամասի հետ ունեցած կռվի ժամանակ, Հին-Նախիջևանի մոտ, ծանր վիրավորվում է և հազիվ ազատվում մահից: 1808 թվականի ռուսական բանակի այս ար-

շավանքի ընթացքում Գրիգոր եպիսկոպոսը, իր ցույց տված քաջագործությունների համար, կոմս Գուգուլիի միջնորդությամբ, պարգևատրվում է Վլադիմիրի և Աննայի շքանշաններով և պետության կողմից առաջ սահմանված 300 ռուբլի կենսաթոշակը բարձրացվում է 600-ի և երկարացվում ցմահ:

Այս համեստ հոգևորականը իր օրինակով ոգևորում էր պարսկա-թյուրքական տիրապետությունը թոթափելու համար ոտքի կանգնած հայ ժողովրդի բազմաթիվ զավակների, որոնք կազմակերպված պարտիզանական ջոկատների մեջ կռվում էին թշնամու դեմ: Այդ ժամանակ օտարի լուծը դեն նետելու համար ոտքի էին կանգնել հոգևորականն ու աշխարհականը, շինականն ու արհեստավորը, գյուղացին և քաղաքացին, մի խոսքով ամբողջ հայ ժողովուրդը: Եվ ռուս ազատաբեր սրի հետ գործող հայ ազատասերների զենքի շալչունի մեջ լսվում էր Հայ Եկեղեցու մեծ գործչի, ազնիվ հայրենասեր Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուկարյանի խրոխտ ձայնը, նրա թրի ահեղ շփոթը: Նրա անունը, կարճ ժամանակամիջոցում, տարածվում է ամենուրեք: Թշնամին նրան ճանաչելիս է եղել «Դեկի քեշիշ» («Գիժ քահանա») անունով և սարսափել նրա հեծելազորից⁵:

Գուգուլիի արշավանքից հետո, Գրիգոր եպիսկոպոսը իր ջոկատով որոշ տարիներ, ժամանակավորապես, հանգիստ է առնում մինչև 1826 թվականը՝ ռուս-պարսկական նոր պատերազմը, երբ նա հարկադրված է լինում նորից փոխել իր շորերը և նորից վերցնել սուրն ու հրացանը:

1826—1827 թվականների գործողությունների ընթացքում Գրիգոր եպիսկոպոսի ջոկատի առաջին քաջագործությունները մենք տեսնում ենք Հաղբատ—Թիֆլիս ճանապարհին՝ Եփրեմ կաթողիկոսին Թիֆլիս տեղափոխելու ժամանակ:

Եփրեմ կաթողիկոսը, ինչպես հայտնի է, դեռևս 1821 թվականից գտնվում էր Հաղբատի հուշակավոր վանքում: 1826 թվականին, երբ պարսիկները հարձակման են անցնում և ծավալվում են ռազմական գործողություններն ու պարսկական զորքերը մոտենում են Հաղբատին, լուրը վտանգ է սկսում սպառնալ Հայոց Հայրապետի կյանքին: Հարկավոր էր անմիջապես փրկել նրան: Բայց ո՞վ կարող էր հանձն առնել այդպիսի պատասխանատու հանձնարարու-

3. Ա. Երիցյան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք, Թիֆլիս, 1894 թ., հատոր Ա, էջ 244:

4. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագիր», 1951 թ., № 11, էջ 15:

5. Ե. Բ. Գեղամյան, Պատմական քաղվածքներ, պրակ II, մասն I, Բաքու, 1909 թ., էջ 183:

թյուն: Ներսես Աշտարակեցի եպիսկոպոսը, որը կազմակերպում էր կաթողիկոսի տեղափոխությունը Հաղբատից Թիֆլիս, շատ մոտիկից ճանաչելով Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուկարյանին և վստահելով նրա նվիրվածությանն ու արիությանը, այդ ծանր դրոժը հանձնարարում է նրան:

Հայրենասեր եպիսկոպոսը զգալով գործի պատասխանատվությունը, իր հետ վերցնում է 40 հատ հայ երիտասարդ քաջերի և ճանապարհով է Հաղբատ:

Հեշտ չէր ծերունի կաթողիկոսին անվտանգ տեղ հասցնել, քանի որ պարսիկները փակել էին բոլոր ճանապարհները. բայց այս բոլոր արգելքները ի՞նչ նշանակություն կարող էին ունենալ մի համարձակ և հերոս մարդու համար:

Վերցնելով ծերունի կաթողիկոսին, Գրիգոր եպիսկոպոսը իր 40 կտրիճների հետ Հաղբատից ճանապարհով է դեպի Թիֆլիս: Նրանց ճանապարհը, Բորչալուի դաշտում, իրան գետի մոտ, կտրում է շուրջ 300 հոգուց բաղկացած լավ զինված պարսկական մի հեծելազույգ: Տեղի է ունենում մարտը, որը տևում է մոտավորապես կես ժամ: Ծերունի հայրապետի կյանքը փրկելու համար Գրիգոր եպիսկոպոսը դիմում է բացառիկ խիզախության—նա հարձակվում է թշնամու վրա և ճեղքում թշնամու ամրակուռ պատնեշը: Հարձակման ժամանակ նա իր քաջերից կորցնում է 9 հոգու, ընկնում է հեծած ձին, բայց նա աչ ու ձախ հարվածելով թշնամուն, կարողանում է մի րենձ կաթողիկոսին անվնաս դուրս բերել պաշարումից: Պարսիկները սարսափած քաջարի եպիսկոպոսի այդ խիզախությունից, այլևս չեն համարձակվում հետապնդել նրան⁶:

Կովկասի կառավարչապետ Երմոլովը, մոտից ծանոթ լինելով Մանուկարյանի խմբի քաջագործությունների հետ, 1826 թվականին, Կովկասի ռուսական զորաբանակի համար ստեղծված ոչ այնքան նպատակալիկ իրադրության պայմաններում, ցանկանում է օգտվել Մանուկարյանի հեծելազորի ծառայությունից—նա հանձնարարում է Գրիգոր եպիսկոպոսին իր հեծելազորով անցնել Շամշադին՝ զսպելու այնտեղ պարսիկ հրոսակախմբերի վայրագությունները և կանխելու կատարվող գերեվարությունը:

«Դեռի քեշիշ»ը նորից գործի է անցնում. նրան հաջողվում է կարճ ժամանակամիջոցում խաղաղություն ստեղծել Շամշադինում և քշված գերիներին վերադարձնել,

որից անչափ դժ է մնում Կովկասի ռուսական զորահրամանատարությունը:

Երմոլովը Հասան-Սուլամ գտնված ժամանակ, ցանկանալով վարձահատույց լինել, խնդրում է Գրիգոր եպիսկոպոսից գրավոր հայտնել, թե «ինչ՞ով ինքը կարող է այդ ծառայությունների համար վարձահատույց լինել»: Սրբազանը շատ համեստ կերպով պատասխանում է, թե ինքն անձամբ «ոչնչի կարող չէ, բայց անօրինություն է համարում աք, որ թյուրք «աղալար» և «բեկ» կոչված ազնվականները Շամշադինում վաղուց ի վեր տիրացել են հայոց գյուղերին և ծանր հարկ վերցնելով կեղեքում են հայոց ազգայնակցությունը», ուստի և խնդրում է արգելել այդ հարկահանումը⁷: Երմոլովը լսելով այդ քաջ հոգևորականի համեստ խնդրանքը, ընդառաջում է նրան և Շամշադինի հայերին ազատելով ազնվականների իրավասությունից, արքունական գյուղացու իրավունքով է օժտում:

Մեզ է հասել Երմոլովի այդ գրության մի պատճենը, որն ուղարկված է եղել Ներսես Աշտարակեցուն: Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ բերել այդ վավերագրի հայերեն թարգմանությունը.

«Գերագնիվ հայր Գրիգոր, հայոց առհեպիսկոպոս.

Ողորմած տե՛ր.

Հիմնվելով Վրաստանի հայոց առաջնորդի վկայության վրա Ձերդ Սրբազնության ծառայության գերազանց ջանքի ու նրա համար պիտանիության մեջտական պատրաստակամությանդ վերաբերյալ, ես Ձեզ հրավիրել էի ուղևորվել Շամշադինի շրջանը, ուր տեղի բնակիչները հուզմունքի մեջ էին, որովհետև պարսիկները մեր գեմ վնասակար ներշնչումներ էին կատարել... դիտենալով, որ Ձերդ Սրբազնությունը վայելում է ժողովրդի ընդհանուր հարգանքն ու վստահությունը, ես Ձեզ խնդրել էի հանդարտեցնել բնակիչներին, որպեսզի նրանք իրենց պարզամտությամբ չհետևեն այլոց սխալազանցությանը: Ի մեծ հաճություն իմ, Դուք լիովին արդարացրիք Ձեր հովվապետի բարի կարծիքը Ձեզ ընտրելու մասին: Ձեր անձը ենթարկելով վտանգի, Դուք Ձեր փոքրաթիվ մարդկանցով խառնակիչներին թույլ շտվեցիք արտասահման քշելու հայ ընտանիքներին, և չղացաք Ձեր օգնու-

6. Ա. Երեյան, Ամենաքն Հայոց Կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք, հատոր Ա., էջ 247:

7. Նույն տեղում:

թյունը գլխավոր պրիստով իշխան Թարխանովին: Զորքի մի ջոկատով Հասան-Սու ժամանելով, ինքս անձամբ հավաստիացա Ձեր գովելի սխրագործությանը, ուստի և անպայման պարտքս եմ համարում կառավարության անունից շնորհակալություն հայտնել, և տոգորված եմ հաճելի հավատով, որ Դուք այսուհետև ևս չեք զլանալու պատրաստ լինել Թագավոր Կայսեր ծառայելու համար...

Ձեր հանձնարարած երկու հայ տանուտերներին՝ Մանուչարովին և Օհանեսովին գովասանագրեր տվեցի, նրանց հավատացնելով, որ իրենց ջանքերի համար նրանք իշխանության ուշադրությունից իր ժամանակին դուրս չեն մնա: Ինչ վերաբերում է նաև թաթարական այլ շրջաններին, բոլոր հայերին ընդհանուր անկախություն տալուն, ապա ես չեմ դադարի հետադալում ևս կարգադրություն անել և ձևականորեն տեղեկացնել այդ առթիվ ամենքին:

Առ Ձեզ տածածս գերազանց հարգանքով ու անձնվիրությամբ, պատիվ ունեմ Ձերդ Սրբազնությանը ողորմած Թագավորի ամենահնազանդ ծառա՝

ԱԼԵՔՍԵՅ ԵՐՄՈՒՈՎ

№ 410

1826 թ. հոկտեմբերի 1-ին

Երիշտ է:

Հարուրյուն ավագ Բահանա Ալամդարյան

Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարյանի գործունեությունը պատկերացնելու տեսակետից ուշադրով է մի այլ վավերագիր, որը մեջ է բերել Նրիցյանը՝ իր «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք» աշխատության մեջ:— Այդ Նիքիմ կաթողիկոսի միջնորդությունն է կոմս Պասկևիչին, որը բերում ենք ստորև.

«Ողորմած Տեռ, Կոմս Իվան Ֆեդորովիչ. երբ պարսից զորքերը արշավեցին Վրաստան..., Վրաստանի կուսակալ գեներալ Նրմուլովը խնդրեց մեզ մեր սիրելի Գրիգոր արքեպիսկոպոսին ուղարկենք Շամշադինի դավառը, որ թե՛ այնտեղի ու թե՛ դրացի երկրների ապստամբ թյուրքերին խաղաղացնե: Որքան ինձ բավականաչափ հայտնի է և ինչպես երևում է գեներալ Նրմուլովի տված վկայականից, նա, յուր խրատներով, իսկ պետք եղած ժամանակն յուրյան աջակից եղող հայերի ձեռքովն էլ զենք գործ դնելով, կարողացավ վերահաստատել խաղաղությունը և հետ քշել թշնամյաց հրոսակները, որոնք

ձգտում էին թալանել գյուղերը և բնակչաց գերի վարել: Ահա այդպիսի վտանգի ժամանակներում նա վերադարձրեց պարսից սահմաններից մոտ հազար տուն թյուրք, որոնք ապստամբ աղալարների թելադրությամբ գնում էին թշնամյաց երկրում բնակվելու: Նա պահպանում էր ճանապարհը, ամենուրեք պահնորդներ ունենալով: Պետք եղած դեպքերում, ինչպես օրինակ Ասրիկ գետակի վրա իջած բանակին, մատակարարում էր բոլոր ուտելիքը թե՛ եղբարց և թե՛ յուրյան անձնվեր եղած մյուս հայերի տներին: Նա հավատարիմ անձանց ձեռքով հաղորդում էր տերությունը պետք եղած տեղեկությունները: Նվաճյալ միջոցին, երբ սահմանի վրա տակավին չկային բավականաչափ ուսուցիչ զորքեր, նա յուր անձնվեր հայերով կապեց ճանապարհը և շրջեց վերադառնալ պարսից Ձոհրար խանին, որ զորքերով ու ապստամբ աղալարներով մտել էր Շամշադինի Ամիրլախ գյուղը: Սորանով ուսուցիչ փոքրիկ բանակին միջոց տվեց նա՝ բոլորովին ջարդելու պարսիկներին և ապստամբներին: Այս հաղթության միջոցին, բացի բաղմամբիլ սպանվածները, գերի բռնվեցան նաև նշանավոր ապստամբները: Բացի այդ, նա յուր շամշադինցի հայերով մեծապես օգնեց վրացի կամավոր զորացը՝ ջարդել Ասրիկ գետի մոտ պարսից Մահմադ Ջամալ խանին և Շամշադինի ապստամբ աղալարներին: Երրորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը վերադառնում էր այդ հաղթությունից, նա վրա հասավ, բռնեց և ներկայացրեց գեներալ իշխան Մատթևովին չորս նշանավոր լրտեսների, որոնք գտնվում էին Ղազախի և Բորչալուի գավառակներում խռովարար ֆեոմաններ տարածելու: Նույնպես, ամենավտանգալից ժամանակներում, երբ հավատարիմ մարդ էլ չէր ունենում մոտը, նա, յուր կյանքը չխնայելով, կարևոր գրություններ անձամբ էր տանում բանակից և հասցնում Թիֆլիս գեներալ Նրմուլովին: Վերջապես նա ազատեց իմ կյանքը անհավատ պարսիկների ձեռքից, որոնք ձգտում էին վերջ տալ իմ կենաց: Նա էր, որ վտանգալի ժամանակում Հաղբատի վանքից բերեց ինձ Թիֆլիս:

Այս արքեպիսկոպոսը ամենայն իրավամբ և ըստ, ճշմարիտ որ, օրինակելի ծառայության արժանի է Օգոստոսիան Արքայի առանձին ուշադրության: Վաճառորո, ներկայացնելով ընդ սմին գեներալ Նրմուլովի յուրյան տված վկայականը կա-

տարած քաջությանց մասին, պարտք եմ համարում խնդրել Ձերդ Պայծառափայլությունից միջնորդել Ձեր կողմից Թագավոր Կայսեր առաջ, որ այդպիսի գովելի ծառայության փոխարեն արժանապես պարգևատրվի հիշյալ արքայիսկուպոսը:

Ձերդ Պայծառափայլության
խոնարհ ծառա և աղոթարար,
ԱՄՆՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԵՓՐԵՄ

4 հուլիսի 1826 թվին»Ց:

1827 թվականի հոկտեմբերի 1-ին, երբ ուսական ազատարար բանակները գրավեցին Պարսկաստանի վերջին հեռակետը՝ Երևանի «անառիկ» բերդը և երբ Արևելյան Հայաստանը վերջնականապես կցվեց Ռուսաստանին, Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարյանը հրաժեշտ տվեց զինվորական կյանքին՝ հանեց զենքերն ու գլուղացու շուխան, հագավ նորից վանականի սև վերարկուն և քաշվեց մի անմարդարնակ վանք՝ Ճգնելու:

Բայց նրա հոգին նորից չէր կարողանում տանել անարդարությունները. երբ լսում էր, որ այս կամ այն հրոսակախումբը հայ գյուղերից կողոպուտ կամ գերեվարություն է կատարել, նորից բորբոքվում էր նրա քաջարի սիրտը, ձի էր նստում, հասնում ավա-

զակների հետևից, խլում նրանց վերցրած ավարը, վերադարձնում տերերին և հանգիստ սրտով վերադառնում իր ճգնարանը:

Մի դժբախտ օր բոլորի կողմից սիրված ու հարգված եպիսկոպոսը իր մահկանացուն է կնքում ճգնարանի մեջ: Իր համագլուղացիները նրան թաղում են հայրենի գյուղի եկեղեցու մեջ: Հանգուցյալ պրոֆ. Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանն այդ մասին գրում է. «Նախկին Հախում գյուղի կենտրոնում կառուցված է փայտածածկ հողի կտուրով գլուղական եկեղեցին: Դրա նիստում գտնվում է Գրիգոր Մանուչարյանի գերեզմանը»:

Այսպիսով, Հայ Եկեղեցու այս անձնվիր ու հայրենասեր պաշտոնյան, սնված իր նախահայրերի՝ Ս. Գրիգորի, Ս. Մաշտոցի, Ս. Սահակի և այլ ժողովրդասեր ու ժողովրդանվեր հոգևորականների սրբազան ավանդներով, հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող օրերում հանդես է բերում բացառիկ նվիրվածությամբ, սեր և եռանդ դեպի հայ ժողովուրդն ու նրա սիրելի դարձած Հայրենիքը: Նա կատարում է իր սրբազան պարտքը ժողովրդի և Հայրենիքի հանդեպ, պայքարում է անարդարության, չարիքի և բռնության դեմ՝ հանուն իր ժողովրդի ազատության և անկախության:

8) Ա. Երեցյան, Ամենայն հայոց Կաթողիկոսությունը և Կաթիկոսի հայր, հատոր Ա, էջ 248—250:

9. Տեր-Ավետիսյան, Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարյան (տե՛ս «Էջմիածին» ամսագիր, 1945 թ., հունվար—փետրվար, էջ 39:

